

УДК 159.923

DOI <https://doi.org/10.30970/PS.2021.8.23>

ОСОБИСТІСНА ЗРІЛОСТЬ: СТРУКТУРНО-ФУНКЦІОНАЛЬНИЙ АНАЛІЗ

Іванна Шаповал

*Криворізький державний педагогічний університет,
пр. Гагаріна, 54, м. Кривий Ріг, Дніпропетровська область, Україна, 50000
e-mail: ivanna.n.shapoval@gmail.com*

У статті представлено структурно-функціональний аналіз феномену особистісної зрілості в ракурсі синергетичного підходу до розуміння природи психіки. З'ясовано, що трактування особистісної зрілості як цілісної системи дозволяє кваліфікувати прояв її властивостей у взаємодії з іншими конструктами в межах психологічного простору особистості як функцію. Як інтегральну властивість зрілої особистості визначено самодетермінацію, що передбачає здатність до самостійного прийняття рішень щодо цілей і способів реалізації поведінки, здатність до організації та підтримки життєвого простору, готовність нести відповідальність за прийняті рішення та вчинки. Як інтегральну функцію особистісної зрілості визначено забезпечення самодетермінованого вибору, тобто спрямування активності індивіда й забезпечення її ефективного процесуально-змістовного й результативного аспектів. Визначено компоненти особистісної зрілості, взаємозв'язок яких утворює її структуру й забезпечує функціональну спрямованість, описано їхню психологічну сутність і визначено функціональне забезпечення. Як компоненти особистісної зрілості виокремлено: автономність як особистісну диспозиційну самостійність (функція забезпечення певного рівня самодетермінації); Я-концепцію як сукупність уявлень про себе й відповідного самоставлення (функція забезпечення суб'єктності самодетермінації); переконання як суб'єктивну систему ціннісно-смислових норм (функція критеріального забезпечення самодетермінації); метакогнітивну, емоційну, соціально-психологічну компетентність (функція інструментального забезпечення самодетермінації); сила Я як здатність до переживання складних ситуацій, що викликають психотравми й емоційну депривацію (забезпечення конструктивності стратегій самодетермінації); особистісний потенціал як здатність підтримувати рівень ресурсності (забезпечує рівень життєдіяльності самодетермінованої особистості).

Ключові слова: особистісна зрілість, самодетермінація, автономність, Я-концепція, переконання, компетентність, сила Я, особистісний потенціал.

Постановка проблеми. У сучасній психологічній науці проблема особистісної зрілості є досить актуальною та широко досліджуваною. Однак слід акцентувати на різновекторності й концептуальній різноманітності підходів, що відбивається на визначенні як феноменологічної природи особистісної зрілості, так її структури. На основі проведеного теоретико-логічного аналізу [1] можемо констатувати одностайність думок науковців щодо категоріального визначення особистісної зрілості як цілісного конструкта, але відмінність у визначенні її критеріїв і показників: спрямованість особистості на зростання та розвиток, система ставлень, здатність до соціальної інтеграції, здатність до забезпечення продуктивної життєдіяльності, ефект подолання ненормативної кризи, здатність встановлювати тривалі стосунки й досягати прагматичних життєвих результатів. Узагальнюючи різні підходи, виокремимо критерії, які дозволяють операціоналізувати феномен особистісної зрілості: відповідальність, рефлексивність (саморозуміння, свідомий самоконтроль, оцінна рефлексія), автономія (самостійність, психологічна суверенність), самоприйняття (самоповага), інтегрована ідентичність, прагнення до особистісного

зростання та самоактуалізації, самоуправління та самоорганізація життя, життєстійкість (сила характеру, фрустраційна толерантність), відкритість досвіду. Вважаємо, що зазначене вище актуалізує необхідність методологічно обґрунтованого підходу щодо аналізу феноменологічної сутності особистісної зрілості.

Мета статті – здійснити теоретичний аналіз конструкту особистісної зрілості й виявити її компонентний склад.

Результати теоретичного дослідження. На наш розсуд, методологічним підґрунтям вивчення психологічної сутності феномену особистісної зрілості є синергічний ракурс розуміння психіки. Тому нами було здійснено структурно-функціональний аналіз особистісної зрілості як системи. Система – це деяка цілісність, яка взаємодіє з оточенням і складається з множини елементів (компонентів), що знаходяться між собою в деяких зв'язках і відношеннях, організація яких є структурою системи. Властивості компонентів визначаються їхнім положенням у структурі й своєю чергою формують властивості системи, причому останні не зводяться до суми властивостей елементів. Система як ціле синтезує (поєднує й узагальнює) властивості компонентів, унаслідок чого вона має властивості вищого рівня організації. Прояв властивостей, як самої системи, так і її компонентів, у взаємодії з іншими об'єктами є функціями систем чи компонентів. У функціональному плані відбувається така закономірність: функція системи забезпечується інтегрованим функціонуванням її компонентів [2]. Отже, у ракурсі системного аналізу визначення психологічної природи особистісної зрілості ілюструє її властивості як цілісної системи, відповідно до яких виявляються її функції.

На нашу думку, *особистісна зрілість – це властивість особистості, яка відбиває певний досягнутий рівень самодетермінації*. Самодетермінація трактується як здатність індивіда до здійснення та переживання вибору [3], здатність вибирати й мати вибір на відміну від детермінованих дій, які зумовлюються зовнішніми (а не внутрішніми) чинниками й підкріпленнями [4]. Причому самодетермінація особистості передбачає як її активну взаємодію з оточенням та іншими людьми, так і можливість самостійного регулювання форми цієї взаємодії та міри участі в ній. Основним феноменом, який зумовлює та пояснює самодетермінацію особистості, є внутрішня мотивація. В її основі полягають три базові потреби, що породжують певну інтенційну спрямованість активності, і тим самим сприяють психологічному благополуччю особистості:

1) потреба в самодетермінації – прагнення індивіда відчувати себе суб'єктом (автором, ініціатором) власних дій, а також самостійно контролювати власну поведінку;

2) потреба в компетентності – прагнення суб'єкта бути ефективним, тобто досягти певних внутрішніх і зовнішніх результатів;

3) потреба у взаємозв'язку з іншими людьми – прагнення суб'єкта до встановлення надійних стосунків, які здійснюються на основі прихильності й реалізують відчуття приналежності [3].

Відповідно до зазначеної природи самодетермінації визначаємо *інтегральну функцію особистісної зрілості як забезпечення самостійного вибору, що спрямовує активність індивіда й гарантує її ефективність і результативність*. Для визначення компонентів особистісної зрілості як системи необхідно визначити, яким чином у реалізації цієї функції залучені інші особистісні конструкти.

Здійснення самостійного вибору особистістю передбачає певний рівень її вікової зрілості, яка визначається як відповідність віковій нормі. Тут йдеться не тільки про новоутворення віку, але й про індивідуальний вектор прогресивної емансипації [4], зумовлений як нормативними, так і ненормативними кризами, що їх переживає особистість. Ефектом виходу з кризових ситуацій є формування певної позиції в континуумі «залежність – неза-

лежність», що демонструє диспозицію особистості щодо готовності брати на себе відповідальність із приводу прийняття будь-яких рішень чи вишукувати джерело прийняття рішення ззовні. Зазначимо таку диспозицію як *автономність* і виокремимо її як компоненту особистісної зрілості, що реалізує функцію забезпечення самостійності (здатність до прийняття власних рішень, самоконтролю, відповідальності за наслідки своїх рішень).

Автономна особистість характеризується сформованістю психологічного простору, в якому співіснують дві нетотожні, відносно диференційовані й одночасно такі, що взаємно проникають одна в одну, сфери: сфера «Я» та сфера «Інша людина». Ці сфери поєднуються рухливою психологічною дистанцією, що в процесі життя особистості опосередковується її Я-концепцією (узагальненими уявленнями про себе) і концепцією Іншої людини (узагальненими уявленнями про інших людей – своїх і чужих). Саме рухливість психологічної дистанції є передумовою цілісності особистісного простору.

На думку С. Нартової-Бочавер [5], ключове місце у феноменології психологічного простору особистості посідає рівень і характер її суверенності, яка своєю чергою зумовлюється станом меж, що відокремлюють область особистого контролю та приватності однієї людини від таких областей інших людей. Простір із цілісними межами, який дає можливість його власникові підтримувати свою особистісну автономію, авторка визначає як суверенний, а простір із порушеними межами – як депривований. Таким чином, особистісна суверенність – це здатність людини контролювати, захищати й розвивати свій психологічний простір, причому ця здатність заснована на узагальненому досвіді успішної автономної поведінки й тим самим являє собою форму суб'єктності людини й дозволяє реалізовувати потреби різними формами активності.

Центральним та інтегративним феноменом психологічного простору особистості є Я-концепція як, по-перше, сукупність уявлень цінностей, і по-друге, як структурована й динамічна сукупність установок індивіда на себе. Структуру Я-концепції складає система уявлень про себе (Я-образів), що зображують суб'єктивне відбиття рольових, статусних, майнових, ціннісних та інших характеристик людини й утворюють ієрархію з боку суб'єктивної значущості, оскільки входять в Я-концепцію з різною вагою. Динаміка Я-концепції зумовлена оцінними судженнями про себе (самооцінкою), джерелом яких є соціокультурні стандарти й норми соціального оточення, соціальні реакції інших людей на індивіда, індивідуальні критерії та стандарти, засвоєні індивідом у процесі життя. На наш розсуд, конструкт *Я-концепції* втілює в собі взаємопов'язані й взаємозумовлені характеристики особистості як автономного (суверенного) суб'єкта, здатного до здійснення вибору. Тому ми виокремлюємо її як компонент особистісної зрілості.

Для того, щоб людина ефективно функціонувала в суспільстві, вона повинна мати власну систему цінностей, норм, етики, що розумно поєднується із суспільною системою ціннісних і моральних норм. Така суб'єктивна ціннісно-смилова система формується в процесі соціалізації та в термінах психоаналітичної моделі особистості визначається як Super-Ego [6]. Це суб'єктивна версія суспільних норм і стандартів поведінки, яка виробляється під впливом формувальних фігур, що є одночасно носіями й трансляторами об'єктивної версії цих норм і стандартів. У первинних формах Super-Ego відбиває тільки батьківські очікування щодо того, які зміст і форми визначають відповідність поведінки дитини. Тому для уникнення конфліктів чи покарань вона мусить навчитися кожний свій вчинок узгодити з обмеженнями, зумовленими експектаціями формувальних фігур. Super-Ego вважається повністю сформованим, коли зовнішній батьківський контроль замінюється внутрішнім самоконтролем.

Подібні феномени розглядаються в структурі спрямованості особистості як ієрархічно підпорядкованої системи спонукань особистості. Так, за К. Платоновим [7], вищою

формою спрямованості є переконання, які автор визначає таким чином: прагнення особистості здійснювати світогляд у своїй діяльності. Світогляд особистості визначається як система:

- 1) поглядів особистості на себе й на своє місце у світі;
- 2) життєвої позиції та зумовлених ними ідеалів, принципів, ціннісних орієнтацій.

Автор вказує траєкторію формування ідеалів через визначення компонентів світогляду: світоспоглядання, в якому узагальнюються світовідчуття, світосприймання та світоуявлення, тобто формування індивідуально своєрідних операціонально-структурних особливостей когнітивної карти (у сучасних термінах); світорозуміння, тобто формування індивідуально своєрідних змістовно-структурних особливостей когнітивної карти; світооцінка, тобто система цінностей, що формуються на підґрунті набутого у світоспогляданні; світоставлення, тобто система принципів та ідеалів, зумовлених системою цінностей. Причому автор зауважує, що саме світорозуміння, світооцінка й світоставлення готують перехід світогляду в переконання. Як вищий рівень спрямованості особистості, переконання процесуально підпорядковують собі пізнавальні, емоційні й вольові якості особистості, а змістовно зумовлюють її вчинки як акт поведінки, що породжений свідомими мотивами й оцінюваний соціально.

Дослідниця О. Штепа [8] формулює в подібному значенні життєву філософію як рису-індикатор зрілої особистості: усвідомлення людиною власної реальності в контексті навколишнього світу в пошуках сенсу життя. Також авторка виділяє змістовні характеристики зазначеного феномену та їхній взаємозв'язок: життєва філософія характеризується чіткістю суб'єктивно визначених і сформульованих особистістю власних життєвих принципів, життєвої позиції та життєвого кредо. Отже, наступний компонент особистісної зрілості визначаємо як *переконання*, що забезпечують внутрішні критерії самостійного вибору особистості.

Здійснюючи вибір, індивід не тільки керується певними моральними критеріями, що визначають змістовий аспект поведінки, але й застосовує критерії, які регламентують її процесуальні характеристики. Оскільки результативність діяльності є параметром, на підставі якого можна судити про зрілість її суб'єкта, то якість сприймання та когнітивного аналізу інформації, планування адекватного способу реагування слід трактувати як передумови такої результативності й визначити терміном «метакогнітивна компетентність». Цей термін позначає генералізовані пізнавальні здібності особистості, що виявляються в закономірностях формування системи метакогнітивних знань (знань щодо пізнавальної діяльності взагалі й знань щодо власних когнітивних особливостей); метакогнітивного досвіду, пов'язаного з усвідомленою рефлексією власного пізнавального процесу; метакогнітивних цілей і стратегій (процесів, які забезпечують контроль і регуляцію пізнання); метакогнітивної активності (використання різних способів структурування інформації, саморегуляція пізнавальної діяльності) [9].

У процесі відбиття значну роль відіграють не тільки когнітивні процеси, але й емоційні переживання, що виникають у такому разі. Слід зауважити, що емоції є філогенетично й онтогенетично первинними механізмами, що здійснюють інформаційну функцію психіки, тобто на етапах життя, коли пізнавальні механізми ще не сформовані чи не можуть забезпечити повноцінного процесу отримання та перероблення інформації. Протягом життя людини така первинність емоційного реагування зберігається, причому його модальність запускає підсвідомі регулятивні механізми (захисти) і зумовлює індивідуальний зміст і характер (конструктивний чи захисний) coping-стратегії особистості. Тому емоційна компетентність (у сучасних термінах – емоційний інтелект) виступає як здатність людини розуміти й регулювати власний емоційний стан, розуміти емоційний стан іншої людини й реалізувати спілкування та спільну діяльність відповідно до емоційного фону взаємодії [10].

Ефективність і результативність спільної діяльності, яка в житті людини є чи не найголовнішою, зумовлюються сформованістю соціально-психологічної компетентності. Її сутність полягає в тому, що вона втілює індивідуальні властивості, на основі яких формуються здатності особистості: набувати комунікативні, перцептивні й інтерактивні знання (відповідно, знання про способи й норми трансляції інформації, сприймання партнера, здійснення впливу на нього); орієнтуватися в соціальних ситуаціях; встановлювати взаємовідносини; приймати правильні рішення щодо стратегії та способів поведінки у взаємодії та спільній діяльності; досягати поставлених цілей.

Отже, наступним компонентом особистісної зрілості ми визначаємо *компетентність* особистості (метакогнітивну, емоційну, соціально-психологічну), функцією якої є інструментальне забезпечення самостійного вибору зрілої особистості.

У процесі життєдіяльності людина часто потрапляє в ситуації, які можна кваліфікувати як різною мірою кризові, тобто такі, що в них виникають психотравмувальні фактори: зовнішні матеріальні й соціальні позбавлення, втрати зовнішніх об'єктів чи / та внутрішніх ресурсів, інтер- та інтрапсихічні конфлікти. Ці фактори викликають різноманітні психотравми з боку оточення та емоційну депривацію. У таких випадках актуалізуються захисні механізми, спрямовані на забезпечення сили Его, і запускаються відповідні coping-стратегії, спрямовані на подолання травматичних впливів.

Сильне Его здатне ефективно реалізувати свою функцію щодо прийняття рішення, яке здійснюється на основі принципу реальності й спрямоване на збереження цілісності організму й особистості через відстрочку задоволення потреб Id то того моменту, коли буде винайдена можливість чи створені відповідні умови [6]. Сильне Его забезпечує функціональну єдність захисних механізмів і поведінки подолання, яка втілюється в певній стратегії, що містить усі можливості адаптації людини до складних життєвих ситуацій. Причому ступінь складності цих ситуацій визначається не об'єктивними характеристиками, а суб'єктивним сприйняттям. Конструктивний адаптивний ефект дій захисних механізмів (переживання почуття безпеки й переборення проблем, фрустрацій чи конфліктів) виявляється в таких видах поведінки подолання: інтенсифікація зусиль щодо досягнення бажаної мети, яка зумовлює подолання перепон або розв'язання конфліктів; заміна засобів досягнення мети, внаслідок чого відбувається формування нового бачення ситуації, ревізія своїх попередніх дій, знаходження нового шляху до мети; заміна мети, завдяки чому розширюється поле пошуку й відкриваються альтернативні цілі, що задовольняють потребу або бажання; переоцінка ситуації, яка реалізується через поєднання ізольованих і суперечливих елементів ситуації, здійснення вибору, що забезпечує адаптацію та самореалізацію особистості [11].

Отже, ми виокремлюємо *силу Я* як наступний компонент особистісної зрілості, який визначає здатність до збереження цілісності особистості, до саморегуляції та управління середовищем, до ефективного подолання травматичних переживань і кризових ситуацій.

У певних обставинах життєдіяльності особистість опиняється в ситуації, коли їй не вистачає наявних можливостей (енергетичних, фізіологічних, психологічних, соціальних). Тоді виникає необхідність вдаватися до використання внутрішніх потенціалів, наявних резервів і додаткових внутрішніх і зовнішніх ресурсів [4]. Останні визначаються як психічні можливості особистості щодо здійснення психофізіологічно затратної активності в різних сферах життєдіяльності, щодо подолання важких (кризових) чи утруднених ситуацій, щодо збереження здоров'я та підтримки суб'єктивного благополуччя. Джерелами, з яких особистість черпає нові засоби й сили й завдяки яким збільшуються вище перелічені можливості, тобто поповнюються ресурси, є резерви особистості. Поняття «особистісний потенціал» означає здатність людини до збільшення ресурсів із метою забезпечення життєдіяльності. Наявність особистісного потенціалу забезпечує природність особистісного

зростання, оскільки за такої умови людина розвивається та самоактуалізується шляхом внутрішніх ресурсів. Особистісно зрілу людину можна назвати ресурсною, тобто такою, яка сама в собі знаходить сили для подолання життєвих обставин і самої себе [8].

Таким чином, ми визначаємо *особистісний потенціал* як компонент зрілості й розуміємо його функціональність таким чином: здатність людини примножувати свої можливості шляхом збільшення ресурсів та адекватного використання резервів, внаслідок чого вона розвивається та самоактуалізується.

Висновки й перспективи подальших досліджень. Виходячи з результатів структурно-функціонального аналізу, можемо визначити особистісну зрілість таким чином: це інтегральна системна властивість особистості, яка зумовлює здатність здійснювати самодетермінований вибір, виходячи зі стійких внутрішніх критеріїв у своїй життєдіяльності, зберігати свою цілісність та ефективність своєї діяльності на фоні постійно змінних зовнішніх умов і постійно наявних впливів, а також здійснювати цілеспрямовані впливи на оточення. Було визначено такі складові частини особистісної зрілості: автономність, Я-концепція, переконання, компетентність, сила Я, особистісний потенціал. Наші висновки зумовлюють напрями подальших розвідок щодо вивчення операційних і змістових взаємозв'язків компонентів особистісної зрілості, закономірностей її формування та розвитку на різних етапах онтогенезу особистості, каузальні взаємозв'язки особистісної зрілості в системі психологічного простору особистості.

Список використаної літератури

1. Шаповал І.М. Особистісна зрілість як предиктор професійної ідентичності психолога. *Особистісна зрілість як проблема сучасної психології*. Том I. : Колективна монографія / За ред. З.М. Мірошник. Кривий Ріг : Вид. Р.А. Козлов, 2019. С. 24–41.
2. Кононюк А.Е. Системология. Общая теория систем : в 4-х кн. Кн. 1. Киев : Освіта України, 2014. 564 с.
3. Deci E.L., Ryan R.M. Self-determination theory: A macrotheory of human motivation, development and health. *Canadian Psychology*. 2008. Vol. 49. No. 3. P. 182–185. URL: <http://www.anitacrawley.net/Resources/Articles/Deci%20and%20Ryan.pdf>.
4. Личностный потенциал: структура и диагностика / Под ред. Д.А. Леонтьева. Москва : Смысл, 2011. 680 с.
5. Нартова-Бочавер С.К. Человек суверенный: психологическое исследование субъекта в его бытии. Санкт-Петербург : Питер, 2008. 400 с.
6. Фрейд З. Введение в психоанализ : Лекции / пер. с нем. Москва : Издательская группа АСТ, 2008. 608 с.
7. Платонов К.К. Структура и развитие личности. Москва : Наука, 1986. 255 с.
8. Штепа О.С. Особистісна зрілість. Модель. Опитувальник. Тренінг : Монографія. Львів : Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2008. 210 с.
9. Метакогнитивные основы конфликтной компетентности : Коллективная монография / Под ред. М.М. Кашапова. Ярославль : ЯрГУ, 2012. 428 с.
10. Социальный и эмоциональный интеллект: От процессов к измерениям / Под ред. Д.В. Люсина, Д.В. Ушакова. Москва : Изд-во «Институт психологии РАН», 2009. 351 с.
11. Голованевская В.И. Характеристики Я-концепции и предпочтение стратегий совладающего поведения. *Вестник МГУ. Серия 14. Психология*. 2003. № 4. С. 29–36.

PERSONALITY MATURITY: STRUCTURAL-FUNCTIONAL ANALYSIS

Ivanna Shapoval

*Kyryvi Rih State Pedagogical University,
54, Gagarin avenue, Kyryvi Rih, Dnipropetrovsk region, Ukraine, 50000
e-mail: ivanna.n.shapoval@gmail.com*

The article presents a structural and functional analysis of the phenomenon of personal maturity in the perspective of a synergistic approach to understanding the nature of the psyche. It was found that the interpretation of personal maturity as a holistic system allows to qualify the manifestation of its properties in interaction with other constructs within the psychological space of the individual as a function. Self-determination is defined as an integral property of a mature personality. This implies the ability of the individual to make independent decisions about the goals and methods of behavior, the ability to organize and maintain living space, willingness to take responsibility for decisions and actions. It is determined that the integral function of personal maturity is to make a self-determined choice. This means directing the activity of the individual and ensuring effective procedural and meaningful and effective of this activity. The components of personal maturity are determined. It was found that the relationship of these components forms the structure of personal maturity and provides its functional orientation. Their psychological essence is described and the functional support of the components of personal maturity is determined. The following are singled out as components of personal maturity. Autonomy as personal dispositional independence (the function of ensuring a certain level of self-determination). Self-concept of personality as a set of ideas about oneself and the corresponding self-attitude (function of ensuring the subjectivity of self-determination). Beliefs as a subjective system of value-semantic norms (function of criterion support of self-determination). Metacognitive, emotional, socio-psychological competence (function of instrumental support of self-determination). Strength of Ego as the ability to experience difficult situations that cause trauma and emotional deprivation (ensuring the constructiveness of self-determination strategies). Personality potential as the ability to maintain the level of resourcefulness (provides a standard of living self-determined personality).

Key words: personality maturity, self-determination, autonomy, self-concept, beliefs, competence, strength of Ego, personality potential.